

ItK

6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 198**

A TARTALOMBÓL

Hopp Lajos: Mikes kiadatlan szépirodalmi munkája (Az idő jól eltöltésének módja...)

Barta János: Még egyszer a lírikus Aranyról (1847–1861)

Tamás Attila: Klasszicizáló törekvések századunk magyar költészetében

*

Kerényi Ferenc: Vörösmarty Mihály színjátéktípusai a *Csongor és Tünde* után

*

Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső ismeretlen naplója

Szemle

Janus Pannonius — Magyarországi humanisták (*Kulcsár Péter*)

Erdélyi János: Üti levelek, naplók (*Korompay H. János*)

Lőrinczy Huba: Szépségvágy és rezignáció (*Csűrös Miklós*)

Baránszky-Jób László: Teremtő értékelés (*Széles Klára*)

Kézirattár (*Kiss Ferenc*)

Vita Király István "Intés az őrzőkhöz" című monográfiájáról (*Veres András*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1985. LXXXIX. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

- Hopp Lajos*: Mikes kiadatlan szépirodalmi munkája (*Az idő jól eltöltésének módja . . .*) 605
Barta János: Még egyszer a lírikus Aranyról (1847—1861) 624
Tamás Attila: Klasszicizáló törekvések századunk magyar költészetében 639

Kisebb közlemények

- Rimócziné Hamar Márta—Rimóczi Gábor*: Pascua Romanorum 650
Kovács Ilona: Rákóczi alkotói módszere 656
Kerényi Ferenc: Vörösmarty Mihály színjátéktípusai a *Csongor és Tünde* után 665

Műhely

- Szigeti Csaba*: Appendix Balassiana (Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben) 675

Adattár

- Budai Balogh Sándor*: Szabó Dezső ismeretlen naplója 688

Szemle

- Janus Pannonius — Magyarországi humanisták (*Kulcsár Péter*) 709
 Erdélyi János: Úti levelek, naplók (*Korompay H. János*) 712
 Lőrinczy Huba: Szépségvágy és rezignáció (*Csűrös Miklós*) 715
 Baránszky-Jób László: Teremtő értékelés (*Széles Klára*) 717
 Kézirattár (*Kiss Ferenc*) 720

Krónika

- Vita Király István "Intés az őrzőkhöz" című monográfiájáról (*Veres András*) 722

SZERKESZTŐSÉG

Budapest

Ménesi út. 11-13.

1118

Az idő jól eltöltésének módja . . .

Mikes fordításai közül három munkája tűnik ki szépirodalmi jellegével. *A Mulatságos napok* egy világias szellemű novellaciklus; a társasági beszélgetés műfajába tartozó szépprózai elbeszélés-füzér egy korabeli francia rokokó stílusú kalandos cselekménysorozat átdolgozása.¹ *A keresztnek királyi útja* legendaszerű elbeszélés egy jellegzetes latin–francia barokk alkotás átültetése; éppen legendás, mesés formája révén rokon a szépirodalommal, annak is dialogizált színes misztikus vallásos válfajával.² A harmadik egy kéziratos mű: *Az idő jól eltöltésének módja mindenféle rendben . . .*³, amely a francia klasszicizmus kimunkált értekező stílusában írt, társasági beszélgetés keretében megformált erkölcsi oktató célzatú könyvecske szépirodalmi igényű magyarra fordítása. Az utóbbi különleges példája a rodostói levélíró és fordító tudatos szépírói törekvésének, hogy egy didaktikus színezetű értekező forrásmunkát, a szépirodalmi prózai elbeszélés és az erkölcsnevelő próza határán álló olvasmányos könyvet, szépprózává alakítson át. S valóban, az eredeti értekezés kötetlenebb elbeszélő prózává oldása következtében, a francia klasszikus hagyományokon alapuló „traité” szerkezeti, műfaji s nyelvi formája Mikes átdolgozásában a szépprózai előadás műfajához került közelebb.

A kézirat előkerülése és a forráskutatás előzményei

Az idő jól eltöltésének módja . . . – a múlt század utolsó harmadában került az irodalomtörténetészek érdeklődésének látókörébe. A kézirat Mikes rodostói irodalmi hagyatékával együtt, a *Leveleskönyv* hazakerülése után, valószínűleg a XVIII–XIX. század fordulója körül jutott a Mikes-levelek kiadója kezébe.⁴ Attól kezdve csupán a Kulcsár István baráti társaságát látogató írók, szerkesztők szűkebb köre ismerhette a rodostói író rendkívül becses örökségét alkotó kéziratokat, köztük Mikes fenti fordítását. A század derekán, „Néhai Kulcsár István könyvei árverésén” Losonczy Farkas Lajos vásárlás útján szerezte meg könyvritkaságokból és régi kéziratokból álló gyűjteménye gazdagítására. Innen került 1873 decemberében a Nemzeti Múzeum Könyvtárába.⁵

A kéziratról, a többi Mikes-fordításokkal együtt, Pulszky Ferenc, a Könyvtár akkori igazgatója adott először hírt, aki Toldy Ferencsel, a *Leveleskönyv* második kiadójával megállapította a mikesi

¹ *Mikes Kelemen összes művei. III. Mulatságos napok és más fordítások.* Sajtó alá rend. HOPP Lajos. Bp. 1970. 5–243, 955–963, 978–1019.

² *Mikes ÖM III*, 245–450, 963–966, 1019–1044.

³ *Az idő Jól el Töltésének MÓDJA Minden féle rendben* – az író lapszámozásában 213 oldal; kézirattári lapszámozásban 112 levél. A kávébarnaszínű, egész bőrkötésű 4° kézirat első rectóján alul a bal sarokban évszám nélkül 26 aug. áll. A szabályosan szerkesztett, viszonylag kevés javítást, beírást, szerzői igazítást tartalmazó kézirat jellege szerzői tisztázatnak minősül. Lelőhelye és jelzete: OSZK Quart. Hung. 1091.

⁴ A Mikes-kéziratok sorsáról vö. *Mikes ÖM I. Törökországi Levelek és Misszilis levelek.* Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966, 355–368; *Mikes ÖM II. Epistolák . . .* Bp. 1967, 907–914; *ÖM III*, 946–951.

⁵ *ÖM II*, 910.

kézírás hitelességét.⁶ Pulszky fölfedező közleménye után kezdtek vele foglalkozni. P. Szathmáry Károly ismerteti a hat didaktikai, erkölcsi célzatú párbeszéd címét, dicsérei „eredeti magyar” nyelvét, s Pulszky kezdeményezését megismételve, elsőik között javasolja kiadásra Mikes váratlanul felbukkant kéziratok művei közül.⁷ Abafi Lajos bővebb ismertetése⁸ után Szilasi Móríc már megpróbálkozott a fordítás francia forrásának megjelölésével. Mikes ugyanis, szokásához híven, nem utal munkájának eredetijére, jóllehet a címlapon megmondja: *Idegen országban idegen nyelvből fordítottat Magyarra*. Szilasinak az a gyanúja, hogy a kézirat forrása Cl. Fleury, „*Traité de devoir des maitres et des domestiques*” témájú könyve, de a francia forrásmű hiányában erről nem győződhetett meg.⁹ Írtak róla mások is, de méltatása mellett nem jutottak tovább a fordítás eredetijének meghatározásában.¹⁰

Dézi Lajos először Szilasi nyomán indult el, összevetve Fleury említett művét Mikes fordításával. Így jutott arra a megállapításra, hogy a kézirat eredetije nem lehet Fleury rokon témájú könyve, hanem egy másik korábbi francia szerző: A. de Courtin, *Traité de la paresse, ou l'art de bien employer le temps en toutes sortes de conditions*. (Tome 1. 2. Paris, 1667). Ez az általa elsőnek tartott kiadás nem volt a kezében, s mivel mi sem találtunk 1667.-i kiadást, föltehetőleg az 1677-es (1 tom. en 2 vol.) párizsi kiadásról lehet szó. Dézi a forrásmű azonosításához a 4.-nek mondott kiadást (1743) használta a müncheni Egyetemi Könyvtárból, de nem döntötte el, hogy Mikes végül is melyik kiadásból fordított.¹¹ Ennek eldöntésére Zolnai Béla sem vállalkozott, amikor a rodostói könyvtár időközben publikált listájához a következőket fűzte hozzá: „100. (L'art d'employer le temps 1 tome 8°.) Antoine de Courtin, *Traité de la paresse ou l'art de bien employer le temps en forme d'entretiens*. Paris, 1667, 2. vol. 8°; 1673, 1 vol. 12°. Mikes lefordította.” Ő sem jelzi, hogy az 1667-es kiadást látta, lehetséges, hogy ezt Dézsitől vette át.¹²

A fordítás keletkezésére vonatkozólag Pulszky a kézirat címlapja előtti levél rectóján található szerzői beírás, „Azt el vesztettem a mit el költöttem . . .” háromsoros bölcs mondás és a *Leveleskönyv* 166. levelében (1742) talált egyező szöveg alapján, 1742-re gondolt.¹³ Utána erre hivatkoztak, legföljebb (1742?) kérdőjellel. A dolog azonban nem ilyen egyszerű, mivel a jelzett – a fordítás tartalmától független – szövegrész másutt is előfordul. Időrendben először a 109. levélben (1735) olvasható az adakozó ember koporsófeliratának egyik változata.¹⁴ A következő szövegváltozat az említett 166. levélben.¹⁵ Csaknem azonos vele a *Keresztények Tüköre* (1749) kézirat címlapja versóján szintén előforduló szövegbeírás.¹⁶ Tehát Pulszky ötlete szerint a fordítás keletkezését 1735–1749 közti, közelebbről meghatározandó időre lehetne tenni. Abafi viszont a Mikes-kéziratok időrendjének vízjelek alapján végzett meghatározásakor e kézirat keletkezési dátumára 1751-et javasolt.¹⁷ A kéziratok vízjelének összehasonlító vizsgálata önmagában meglehetősen problematikus, amire más vonatkozásban rámutattunk,¹⁸ s így nem adhat bizonyos alapot kétségbevonhatatlan következtetések levonására.

⁶ PULSZKY Ferenc, *Mikes Kelemen kéziratjai*. Fővárosi Lapok 1874, XI. 144. sz. jún. 26. 630–631; uő. *Mikes Kelemen ismeretlen kézíratairól*. A Kisfaludy-Társaság Évtalajai Uj folyam X, 1874/1875, 155–160.

⁷ P. SZATHMÁRY Károly, *Mikes Kelemen két műve*. Hon 1875, 95. sz. 92–93. l.

⁸ *Mikes Kelemen*. Bp. 1878. 124–128.

⁹ SZILASI Móríc, *Mikes Kelemen két fordítása*. EPhK 1880, 336.

¹⁰ PAPP Endre, *Mikes Kelemen kiadatlan kéziratjai*. Bp. 1895, 4, 7, 9, 40–45; KÜRTY Menyhért, *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*. Egri Főgimn. Értesítő 1906–1907, 5, 19–20, 23, 27–30, 44–550.

¹¹ DÉZSI Lajos, *Mikes fordításairól*. ItK 1904, 178–182; vö. KIRÁLY György, *Mikes Kelemen fordításai*. EPhK 1912, 28.

¹² ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Bp. Klny. a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából. 1926. 12, 26–27.

¹³ *I. m.* 1874/75, 157.

¹⁴ *Mikes ÖM I*, 200, 669–670.

¹⁵ *ÖM I*, 257, 732.

¹⁶ *Mikes ÖM III*, 929, 1104.

¹⁷ ABAFI, *i. m.* 127–128.

¹⁸ *ÖM I*, 377–378, 385.

Biztosabb fogódzót nyújtana a *Leveleskönyv* viszonylatában fölmerült forrásoknak és a Mikes-kéziratok írásmódjának az író összes műveire, a kéziratvariánsokra is kiterjedő elemző vizsgálata, összehasonlítva a vízjelek revíziójával. Ez a probléma régóta foglalkoztatta Kelemen Józsefet, a Mikes-kiadás nyelvi lektorát, az író kézírásának kitűnő ismerőjét. Sajnos 1982-ben bekövetkezett halála miatt nem jutott hozzá az időrendi problémák megoldásához. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy Mikes szerzői tisztázat jellegű keltezetlen kézíratainak is lehetett (elvesztett) korábbi szerzői piszkozati példányuk. Így a fordítás keletkezése, illetve első fogalmazványa és annak végső szerzői kézíratos tisztázata között lehet egy vagy több évtizedes időbeli eltérés is.¹⁹ De erre alább még visszatérünk.

A fordítás eredetije és francia szerzője

A rodostói fordító kéziratának francia nyelvű forrása Antoine de Courtin (1622–1685) világi moralista szerző műve. Az író Riom en Auvergne-ben született. Tanulmányai végeztével, 1645-ben külföldi útra is alkalma nyílt, amikor Pierre Chanu residenssel, majd a Krisztina királynő mellé rendelt versailles-i követvel Svédországba ment. A királynő bizalmába fogadta a művelt franciát, s megtette udvari titkárának; azután ilyen minőségben került Károly Gusztáv, a korona várományosa, ez idő tájt a német földön állomásozó svéd seregek főparancsnoka mellé. Majd újra visszakerült a királynő közelébe, aki kegyeltjét 1651-ben svéd nemessé tette földesúri birtokadománnyal. A svéd királyi udvarban töltött évek alatt hosszasan időzött ott Descartes, aki a tudomány- és művészetpártoló Krisztina királynő meghívására élesztette és fémjelzte a svéd udvar szellemi légkörét. Itt írta meg értekezését a helyes életvitel művészetéről, a lélek szenvedélyeiről szóló utolsó művében.²⁰ Courtin bizonyára ismerte személyét, olvasta könyveit, megismerhette értekező módszerének irodalmi műfajait. Közben rövid időre visszatért Franciaországba, de a királynő lemondása után trónra került Károly Gusztáv ismét maga mellé hívta. Courtin elkísérte az erdélyi fejedelemmel szövetségre lépő uralkodót Lengyelországba, s követte őt a katonai expedíciók alatt is. A svéd király rendkívüli franciaországi megbízottjának nevezte ki. Diplomáciai karrierje Károly Gusztáv halála (1660) után sem tört meg, mert Colbert megbízásából Franciaország főresidenseként működött az északi hatalmak mellett; két év múlva pedig Dunkerque visszaadására vonatkozó, Angliával folytatott alkudozásokban vett részt.²¹

A. Courtin negyvenéves múlt, amidőn diplomáciai funkciói alól fölmentést nyerve, visszatért Párizsba, ahol józan s jámbor életmódot folytatva, írásra adta fejét. Néhány könyve meg is jelent egy párizsi kiadónál, de maradtak posztumusz munkái is. Irodalmi működésére főleg az udvari ember életvitelével, a főrangúak, nemesek kulturált időtöltésével kapcsolatos írások jellemzőek. A „civilité” időszzerű erkölcsi témája sokat foglalkoztatta az élete során személyes tapasztalatokat gyűjtő, s ezeket antik és modern olvasmányaival fűszerező, moralista célzattal feldolgozó kritikus szemű szerzőt. Kötetlen műfaja a divatos „traité”, a világos és kellemes értekező stílusú műforma, amely a „discours” és az „entretiens” felhasználása révén sajátos irodalmi keretül szolgált módszeresen fölépített erkölcs-kritikai gondolatainak formábaöntésére. A hatvanas évek előkészületei után, a hetvenes évek elejétől sorra jelennek meg a „traité de la civilité” sokrétű témakörébe tartozó kötetei.

¹⁹ *Mikes ÖM IV. Az Ifjak Kalauza . . .* Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1974, a végső szerzői tisztázat (1751) és a korábbi variáns (1724) szövegének közlésével; *Mikes ÖM V. A Montpellier-i Catechismus*. Bp. 1986, szintén két variánszöveg (1744 és 1753–1754) kiadásával.

²⁰ *Traité des passions de l'âme*. Stockholm 1649. Descartes 1650-ben halt meg Svédországban. Vö. *Tableau de Duménil* (Musée de Versailles). La reine Christine de Suède entourée de savants.

²¹ MICHAUD, *Biographie universelle ancienne et moderne*. Nouvelle éd. publié sous la direction de M. MICHAUD. Paris 1843–1857 etc. 1–45 tomes; Mémoires Académie Clermont, I (1859), p. 494; *Nouveau Dictionnaire historique*, par Louis CHANDON. Avignon 1766, 4 vol. in-8°. Réédité maintes fois et amélioré par Antoine-François DALANDINE: *Nouveau Dictionnaire historique*. Lyon 1804–1805, 13 vol. in-8°.

Első műve: *Nouveau traité de la civilité qui se pratique en France parmi les honnestes gens*, par. A. de Courtin.²² Ezt követte: *Traité de la paresse, ou l'Art de bien employer le temps, en forme d'entretiens, par ...*²³ A következő: *Traité de la jalousie, ou Moyens d'entretenir la paix dans le mariage ...*²⁴ S a témakört folytató: *Suite de la civilité française, ou Traité du point-d'honneur et des règles pour converser et se conduire sagement avec les incivils et les fâcheux ...*²⁵

A bennünket érdeklő *Traité de la paresse ...* kötetnek Michaud kimutatása szerint hamar megjelent a második kiadása²⁶ vagy utánnomása. A harmadik kiadás „Avertissement”-jában a szerző arról tájékoztat, hogy kibővítette, megnövelte az első kiadás szövegét, teljessé téve a tárgykörrel írottakat.²⁷ Azt is előadja, hogy addig megjelent „értekezései” gondolati s tematikai egységet alkotnak a „bienséance” és a „civilité” összefüggésében. Föl is sorolja őket rövid kommentár kíséretében. Ugyanez olvasható a következő évben megjelent szintén bővített kiadásban is.²⁸ Michaud ezt a kiadást nem említi, s az író halála után mintegy öt évtizeddel megjelent negyediknek tartja, mondván, hogy a „harmadik” régóta elfogyott.²⁹

Vannak posztumusz kiadású munkái is. Kora leghaladottabb polgári jogfelfogását, a természetjogot, a háború és béke jogát megismerő diplomata szerző lefordította Hugo Grotius (Hugo de Groot) Európa-szerte ismert művét: *Le droit de la guerre et de la paix ...* par A. Courtin.³⁰ Inkább kegyességi jellegű: *L'Esprit du saint sacrifice de l'autel.*³¹ Egy másik népszerű retorikai munkája sokáig kéziratban maradt: *L'art de devenir éloquent.*³² Courtin műveinek bibliográfiai s filológiai kérdéseiről a régebbieken kívül modern kézikönyvek is tájékoztatnak.³³

Az ismert kiadásoknak a fordítás kéziratához viszonyított szerkezeti rendjéből következtetni lehet Mikes forrására:

Kiadás	Entretien – Beszélgetés					
1673	IV:	I.	II.	III.	IV.	
1677	VI:	I.	II.	III.	IV.	V. VI.
1678	Ua.					
1643	Ua.					
Kézirat	VI:	I.	II.	III.	IV.	V. VI.

²² Paris, H. JOSSET, 1671, in-12, XII-175. (1695-ben már a 8. kiadásnál tart, 1728-ig meghaladta a 10. kiadást. (Megvolt Rákóczi rodostói könyvtárában; vö. Köpeczi Béla tanulmányát és jegyzeteit, *II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete. Testament politique et moral de François Rákóczi*, in *Archivum Rákócianum III*. Írók sorozat. Bp. 1984. III, 502.)

²³ Paris, H. JOSSET, 1673, in-12, VIII-191 p. (A Bibliothèque Nationale Catalogue général ... Paris 1908. Jelzete: R. 21172. – Bibliothèque de la ville de Troyes K. 5346 197233.)

²⁴ Paris, 1674, in-12, VIII-191 p.

²⁵ Paris, 1675, in-12, XVI-357 p. (1717-ig elérte az 5. kiadást.)

²⁶ *Traité de la paresse ...* Amsterdam, 1674, in-12. (Ezt a kiadást eddig nem találtuk.)

²⁷ Paris, 1677. Ibid. 1 tom. en 2 vol. in-12. (BN Cat. gén. R. 21173–21174. És Bibl. Arsenal, 8° S. 2575.)

²⁸ Paris, 1678, in-12°, 634 p.

²⁹ Michaud 3e édition „est épuisée depuis longtemps ...” une 4e édition „augmentée” publiée avec la vie de l'auteur, par l'abbé Goujet. Paris, 1743, in-12. (Bibl. Arsenal, 8° S. 2576.) Courtin biográfusa kiemeli, hogy Claude-Pierre Goujet (1697–1767) „janséniste ardent” és „son antipathie contre les jésuites”, valamint rigorista írodalomszemléletét s a szerelmi költészettel szembeni előítéletét.

³⁰ Paris, 1687, 2 vol. in-4°.

³¹ Paris, 1688, in-12, III-615 p.

³² Publié par Kamal FARID. Revue Caire XX. 1958.

A bővített kiadások szöveg s szerkezet szemszögéből megegyeznek, s ezek felelnek meg Mikes kéziratának. Ezért nem szükséges annak részletezése, hogy miben térnek el az 1673-as első (vagy az 1674-es második) kiadástól. Röviden megjegyezhető, hogy az első kiadás „Avertissement”-ja p. 4-ről p. 8-ra bővült; a régi I–IV. Entretien szövege és a folyamatos számozású XXXI alfejezet szerkezeti fölösztása is megváltozott; az V–VI. Entretien beiktatása révén az alfejezetek száma XXXVII-re szaporodott, Entretien-ként újra számozva (I–VI, I–XIII, I–III, I–III, I–V, I–VII.) A fordítás alapjául szolgált 12° formátumú kötet a rodostói könyvtár jegyzékében az octav alakú könyvek közé került.³⁴

A módszeresen dolgozó francia szerző traité-szerűen építette föl értekező munkáját, amelynek az „Avertissement” gondolatait követő analitikus „Table des Entretiens, et des Matières contenue dans ce livre”-je híven tükrözi az író gondolatmenetét, világosan csoportosítja a moralista tétéleit, általános elveit, erkölcsi normáit. A könyv tartalomjegyzékét helyettesítő lényegre figyelmeztető „Table des Entretiens . . .” alfejezetekre tagolt áttekinthető rendszerével olvasója elé tárja a szerzői mondanivaló egészének vonásait. Ezek az alfejezet-címek – figyelemfölkeltő céllal – a folyamatos szöveg megfelelő helyeit kísérve, a lapszéli margón is feltűnnek a kiadásban. A fordítás kéziratának végén található *Tábla* csupán a hat beszélgetés fő témáit jelzi, s az alfejezet-címek a szövegben is elmaradnak.

Mikes kézírata erkölcsi célzatában rokonságot mutat az 1724-ben lefordított *Ifjak Kalauzával*, amelynek eredeti forrása szintén Rákóczi rodostói könyvtárából való. A fejedelem törökországi udvarában már az első hónapok után, különösen a húszas években jelentkező súlyos probléma, „az idő eltöltésének módja”, sokat foglalkoztatta a levélíró.³⁵ Rákóczi maga is főlhívhatta kamarása figyelmét az általa olvasott hasznos könyvekre. Ismeretes, hogy a rodostói könyvek nagyobb részét a fejedelem Franciaországból vitte magával török földre. A párizsi, grosbois-i évek alatt is olvashatta őket Mikes, aki mindenkor fejedelmi ura mellett volt. Courtin könyve kedvelt olvasmánya lehetett, s átdolgozása összefüggésbe hozható saját lelki és szellemi igényeivel is. *Előljáró beszédének* utolsó bekezdésében saját szavaival írja: *Ajánlom édes Jésum az az időt, melyet ezen írásban töltöttem, és adjad, hogy mind nekem, mind azoknak, kik ezt fogják olvasni, lelki hasznokra légyen . . .* Mikes harmincéves, amikor a rodostói bujdosás unalmának súlyos terhe kezdett ránehezedni. Talán ez is támpontul szolgálhat annak föltételezésére, hogy a fordítás első fogalmazványa Mikes fiatalabb éveiben a Rákóczi halála előtti időszakban keletkezett. Végső formába öntése későbbre tehető; kéziratoss tisztázata Mikes második rodostói időszakára eshet, miután hosszú balkáni utazásairól (1737–1740) visszatért Rodostóba.

³³ Vö. a 21. sz. jegyz. is; *Dictionnaire des Lettres françaises*, publié sous la direction du G. GREENTE. Le dixseptième siècle. Paris 1954; *Dictionnaire de Biographie française*, sous la direction de M. PREVOST et R. d'AMAT. Paris 1961. t. IX; *Bibliographie de la littérature française du XVIIe siècle*, par A. CIORANESCU. Paris CNRS 1965, t. I; D. BOUHOURS, *Remarques nouvelles sur la langue française*. Paris 1675, 12°, XX-558; V. B. HELTZEL, *The rules of civility (1671) and its French source*. Modern Language Notes, XLIII (1928), p. 17–22; K. FARID, *A. de Courtin*. Revue Caire XX (1958), p. 83–109, 197–222, 293–313; uő. *Sources idéologiques de l'oeuvre de Courtin*. Revue Caire XX, p. 387–400, 486–507; uő. *A. de Courtin. Étude critique*. Thèse . . . de l'Université de Paris. 1969, 309 p.

³⁴ *Catologue des Livres de la Bibliothèque in De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferencz fejedelem udvari nemesének törökországi levelei 1730–39-ből és följegyzései 1740-ből*. Közli THALY Kálmán. Bp. 1909, 368; vö. a 12. sz. jegyz.

³⁵ Mikes *ÖM I.* 6. levéltől vö. a 33, 37. lev. (1720), 41. lev. (1721), 43, 45–46. lev. (1722), 53, 55, 57. lev. (1724), 59, 63. lev. (1725), 73–74. lev. (1726), 79, 82–85. lev. (1727), 88. lev. (1728), 96. lev. (1731) stb. és 629–630. l.

Az *Előjáró beszéd* és az „Avertissement” összevetése arra enged következtetni, hogy Mikes önállóan járt el a bevezető megfogalmazásában. Témájának megjelölésében követi a szerzőt, a restséget a „Jelki nyavalyák” („maladies de l'âme”) közé sorolja, s a legveszedelmesebb vétkeknek nevezi. *Am aki a nyavalyát nem úsméri, azt meg sem gyógylhatja.* El kell űzni a bennünk rejtőzködő restséget, amely *mint a virág alatt elrejtett kígyó,*³⁶ mindig támadásra kész. A francia barokk költészet kedvelt motívumát földidéző sorok után Mikes nem veszi át Courtin retorikussá emelkedő hangnemét, s a bevezetőt megrövidítve, osztja szerzői reményeit, mondván, *lehet tehát remélni, hogy az értelmesek kedvesen veszik, és olvassák ezeket a beszélgetéseket.* Ő is hangsúlyozza az erkölcsoktató munka társadalmi tendenciáját, hogy ti. nem az olvasók szűk körének szánja, hanem különböző rétegeknek, *mindenféle rendű és mesterségű emberek* hasznára szolgálhat. Ezt a gondolatot olyan fontosnak tartja, hogy a könyv címében is kifejezésre juttatja. De nyomon lehet követni a fordító által elhagyott „Table des Matières . . .” tematikájában is, amely egészen rövidített formában került a kézirat végére, a következőképpen.

Ennek a könyvnek Táblája.

Első napon való beszélgetés.

A restségről, és annak eredetéről.

Második napon való beszélgetés.

Hogy külsőképen, mit viszen végbe a restség, és a világiaknak tunya életek.

Harmadik napon való beszélgetés.

Hogy a munka természet szerint minden renden levő személyeket illeti.

Negyedik napon való beszélgetés.

Hogy miképpen lehessen a restséget elhagyni.

Ötödik napon való beszélgetés.

A cselédes gazdáknak kötelességeiről.

Hatodik napon való beszélgetés.

Hogy a cselédes gazdák tartoznak gondot viselni cselédjekre.

Ennek a munkának béfejezése.

*Amelybe meglátszik az eddig való beszélgetésnek hasznos volta, és ezeknek a resteknek megtérések.*³⁷

Könyve mondanivalójának lényegéről a szerző a bevezetőt követő első napi beszélgetésben szól részletesebben. Mielőtt a restség fogalmának meghatározására sor kerülne, az író egy főrendi társaságnak adja át a szót, s egy valóban lezajlott cselekményként feltüntetett irodalmi keretben érzékelteti a rest életmód keresztényi erkölccsel ellenkező voltát. Erre szolgál a személyek csoportosítása és jellemzése, illetve a társalgás menetében betöltött szerepük írói elgondolása is. Diánna, Angyélika, Páter Dénes és Télámon a francia Madame de Philargie, Demoiselle de Philargie nommée Angélique, l'Abbé Theotée és Zeroandre („jeune homme de qualité”) elkeresztelése. Az a megjegyzés, hogy Diánna *mintegy negyven esztendőskorában* maradt özvegyen, a fordító ötlete,³⁸ hasonlóképpen a dáma rest életmódjára adott magyarázata is, *akinek a nagy jószág módot adott mindenre.* Adódik motivációs különbség a szép Angyélika és Télámon első említésekor is. Egymás közti civódásuk azzal is összefügg, hogy a polémikus színezetű beszélgetésekben a művelt főrangú kisasszony az erkölcsoktató Páter olda-

³⁶ „... tant il est vray qu'elle est comme un serpent caché sous de fleurs, ou un démon sous un beau visage.” 1677. kiad. Avertissement.

³⁷ A kézirat végén lévő Tábla nincs számozva. A „hat napi” beszélgetéssel szemben a francia csak hat „entretien”-t jelez s erre négy nap is elegendő volt; KÖPECZI, *i. m.* 503.

³⁸ Ilyen „főrendes asszony” a *Mulatságos napokban* Honoria alakja is, „aki negyven esztendőskorában két esztendőskorában maradt özvegyen, nem csak sok jószággal, de még nagy okossággal . . . bővölködött.” Mikes *ÖM III*, 7–8, 978.

lán helyesel, Télámon pedig ellenvetéseivel tűnik ki. A szereplő személyek együttese alkotja azt a társadalmi hátteret, amely a cselekmény folyamán hiteletesíteni hivatott a jó és rossz erkölcs szembe állítása kapcsán fölmerült emberi tapasztalatokat, írói ítéleteket.

A párbeszédes irodalmi cselekmény lefolyásában van egy eltérő írói mozzanat a francia műfaji megoldáshoz képest. Courtin úgy adja elő, mintha ő is jelen lett volna a társaságban, ahol a főrangú szereplőkkel találkozott. A beszélgetések folyamán ugyan a társalgáson kívül álló maradt, de magában gondolkodva, megjegyzéseket fűz a halottakhoz, látottakhoz. Ez a szerzői attitűd bizonyos narrátori modorban nyilvánul meg, de személye háttérben marad. A fordító ezt a személyes szerzői jelenlétet kiiktatja, s a társalgó szereplők beszélgetéseit nem kíséri írói közbevetésekkel. A végén elhagyta Courtin utolsó megnyilatkozását is, amelyben arról tájékoztatja olvasóját, hogy híven igyekezett fölédzni emlékezetében az érdekes és hasznos társalgást; úgy próbálta leírni, hogy semmit ne hagyjon el belőle, és ne is tegyen hozzá, inkább a beszélgetőkre, elsősorban a derék páterre bízva a gondolatok kifejtését. Mikes erről nem szól; ehelyett szereplői erkölcsi megújulását teszi szemléletesebbé.

A fordításban halványabb a szüntelen beszélgetés színterének megvilágítása, mint forrásában a „ruelle” ábrázolása. A XVII. század derekán francia előkelő társadalmi s irodalmi körökben divatba jött színhely jellemző Courtin korára. A „ruelle du lit” szó szerint a női lakosztály intim kis terét, a fal és az ágy közötti térséget jelenti, amely a szalonélet tartozékaként az „alkóvi” precízeus stílusú társasági élet kedvelt színhelyeül szolgált.³⁹ Ilyen vonzó, meghitt helyszínen indul s folyik kisebb megszakításokkal a cselekményt alkotó moralista célú beszélgetés, hogy mindez ne tűnjék unalmas okoskodásnak. A bemutatott szereplők jelenetszerűen tűnnek föl, társalkodnak, vitatkoznak, távoznak, majd újra összegyűlnek, s folytatják ahol abbahagyták. Közben szolgálók jönnek s mennek, kopogtatnak az ajtón, ebédre terítenek, vacsoráznak, színpadias jelenetekkel élénkítve az előadást. Az özvegy Diánna kertés udvarháza, szobája, ágya, egy asztalka székekkel, a „díszlet” állandó kellékei.

A nagyvilági életmódot folytató Diánna, aki minden ürügyet felhoz, hogy a délelőttöket heverve töltsse, még ágyban fekszik, amikor Angyélika és udvarlója, Télámon, valamin civódni kezdenek. Már javában vitatkoznak, amikor tíz óra tájban belép a dáma fölkelésére hiába várakozó Páter Dénes. Újra eljött, hogy rábeszélje Diánnát egy régóta halogatott nemes cselekedet, egy mindenét elzálogosító börtönbe került szegény ördög kiszabadításának előmozdítására. De ismét úgy látja, hogy az asszony lustasága miatt kár az idejét vesztegetni. Diánna leülteti a heverője mellé, s kérdi tőle, hogy miért nem ment már be hozzá. A Páter mentegetőzik, hogy *nem illik az én rendemhez olyankor menni az asszonyokhoz, mikor még ágyban vannak, vagy öltöznek*. Télámon jót nevet a jámbor Páter aggályoskodásán, mire emez elhatárolja magát a „szalonpapocskák” („abbé de ruelle”) szokásától; *soha sem szerettem olyankor menni az asszonyokhoz, amikön öltöznek*. Szavaiból Diánna kiérzi vendége neheztelését, s a szemrehányást elkerülendő igyekszik őt leszerelni: *Bezzeg Páter uram . . . Hát azért jött kegyelmed ide, hogy nekünk prédikáljon?*⁴⁰

Angyélika siet a főasszony szavain megütköző Páter segítségére és az igazság kimondására biztatja. Télámon viszont Diánna védelmére kelve, szítja a fellángolt szócsatát. A Páter nem kíméli a délig ágyban hempergő kényeskedő háziasszonyt: veszedelembbe kerül *az oylan asszony, aki egyebet nem cselekszik, csak eszik, iszik, aluszik, magát mulatja és cifrázza . . .* Angyélika, aki Télámont vette célba, melléjük teszi a *haszontalan beszédű udvarlókat* is, ami fölszítja veszekedésüket. A Páterre várna, hogy igazságot tegyen köztük; keresztényi életre inti őket. A dámát bosszantják intelmei, s kitör belőle: *Páter uram, kegyelmed igen kemény, nem akarnám, hogy kegyelmed volna az én gyóntató papom*. Erre már emez is indulatba jön: *Nem is oylan szándékkal jöttem ide, hogy catekizáljak . . . s az emberbaráti tett végbevitelére, bizonyos – a francia szövegben nem említett – levelek előkeresésére sürgeti*. Diánna ismét holnapra akarja halasztani. *Ezen elhűlvén a Páter . . .*⁴¹ – majd kölcsönös panasz és mentegetőzés közepette, Mikes helyzetteremtő ötlete nyomán, ebédhez fognak a Diánna ágya mellett megterített asztalnál.

³⁹ Vö. Gravure de F. Chauveau (BN Imp.), illustration d'une édition du Grand Cyrus (une ruelle).

⁴⁰ „Vrayment Monsieur l'Abbé, s'écria Philargie, vous prenez les choses bien au criminel! Estes-vous donc venu pour nous prescher?” 1677, 5.

⁴¹ „Surquoy Théotée faisant l'étonné; quoy Madame . . .” I. m. 9.

A fordító által beiktatott ebéd végén kopognak az ajtón, s Angyélika bebocsátja Madame la Marquise inását. *Nó te kis Csutak, mondá Diánna, mint vagyon a Grófné. Igen frissen, felelé az inas, és az asszonyt köszöntetvén, tudakoztatja az asszonynak egészsége mint szolgál, és hogy ha volna-é asszonynak kedve a várostra menni sétálásnak kedviért.*⁴² A magát hirtelen jobbacskán érző dáma örömmel küldi beleegyező válaszát: *köszöntsed fiam az asszonyodat . . . és ide elvárom.* A párizsi sétakocsikázás fölmerülése olaj a tűzre: a Páter egész prédikációt rögtönöz a keresztényektől elvárható életmódról. Angyélika biztatja, csak oktassa őket, a vasat nem kell hagyni, hogy meghűljön, amit Mikes saját szóláskészletéből fűzött hozzá.

Az erkölcsi lecke tárgya a restség; a súlyos baj eredetét bibliai passzusok világítják meg. Forrása az emberi kevélységgel párosult „magunkhoz való szeretet”, a mértéktelen önszeretet vagy az „Ádám vétke” („Ádám almája”) összefüggésében emlegetett „megromlott szeretet”.⁴³ Ez *gyökere minden rossznak.* A Páter erkölcsnemesítő szándékkal felsorolja a *fő vétkeket*, amelyek a *rendeletlen szeretet* táplálói, *valamint hogy a lámpásban való tüzet az olaj táplálja.*⁴⁴ A szív mélységében rejtőző restség különösen veszedelmes lelki betegség; az elmét eltompítja, elvon a dolgos élettől, mert *valamint utálja a dolgot, a nyugodalmat úgy szereti.* A restség definiálásának és erkölcsromboló „belső” hatásának leírásakor a továbbiakban gyakran idézett Szent Pál leveleire, Aquinói Szent Tamásra, a keresztény morál egyik legnagyobb auktorának tartott bölcselejtére, s a középkori skolasztikussal jól megférő görög filozófia klasszikusa, Arisztotelész etikájára hivatkozik. A restség, tunyaság, henyélés, tétlenség, vallás-erkölcsi szempontból vétkes; a „világi élet”, a társadalom szemszögéből pedig haszontalan. Az orvos-ság; az idő eltöltésének dicséretes módja, a kulturált viselkedés („civilit”) és a dolgos életvitel. A rossz erkölcsök legfőbb okozójával szemben Pál.apostol szavaival inti a jelenlévőket: *Ne legyetek restek!* A fordító követi a francia moralista fejtegetéseit, viszonylag alig rövidítve a beszélgetés szövegén. De már itt is nyoma van a párbeszédben inkább kedvét lelő Mikes szépírói törekvésének, hogy megkurtyítja a terjedelmessé váló moralizáló monológot. A Páter is mentegetőzik, *azért nem is szükséges, hogy hosszú beszéddel megmutassam kicsoda veszedelmes ez a vétke . . .*⁴⁵ Befejezni készül az egyoldalúvá vált erkölcsoktatást, mondván, *hogy az egész világi élet, mely a restségen forog, és amely inkább halál hogyses élet . . .*⁴⁶ – ami kiváltja Télámon tiltakozását; okoskodásukat a grófné érkezése szakítja meg, *félbe hagyatá a Páterrel beszédét.* Most már Diánna is fölkel, *megköveté a Pátert*, s elbocsátja a társaságot, a folytatást és az ügyek intézését *minthogy sétálni kell menni, azért másnapra lehet hagyni.* Mikes a dáma viselkedését jellemző szavak után zárja az első napi beszélgetést.⁴⁷ A „ruelle” kiürül, a beszélgetők szétszóródnak.

Az egyszerű színpadias keretben megindult párbeszédes cselekmény helyszíne és a „ruelle” hempergő típusa („le paresseux vautre dans son lit”) eléggé elterjedt volt ahhoz, hogy irodalmi feldolgo-

⁴² „Te voila donc, Petit-pied, dit Philargie, comment Madame la Marquise? *I. m.* 11. A népnyelvi szóhasználatra emlékeztető „kis csutak” Mikes gyermeknyelvi emlékeiből jöhetett a fordító tollára. S folytatólag „köszöntsed fiam . . .” – „mon enfant”; Télámon csak „laquais”-nak nevezi.

⁴³ Fr. „l'amour de nous” – „un amour corrompu” – „l'amour propre” *i. m.* 16. Mikes több írásában (99. lev. *ÖM I*, 182–188, 652; *ÖM II*, 952; *III*, 1094 etc.), Rákóczi főleg Vallomásaiiban és Meditációiban foglalkozik vele.

⁴⁴ „. . . que de mesme que l'huile nourrit le feu d'une lampe . . .” *I. m.* 17.

⁴⁵ „et ainsi n'est pas besoin d'un long discours pour faire voir combien ce vice est pernicieux, et . . .” *I. m.* 18.

⁴⁶ „que toute cette vie mondaine qui roule sur la Paresse, et . . .” *I. m.* 24. Nemcsak moralista intés, hanem erkölcsi szempontú társadalomkritika is a párizsi nagyvilági élettről.

⁴⁷ Courtin az „entretien” szabályaihoz illően megszólaltatja a másik kettőt is. „Je m'y trouveray aussi, dit Zeroandre, et nous Philosopherons encore ensemble” – mondja Télámon kedvelt korabeli szóhasználattal. Angyélika szolidan megjegyzi, hogy kár gúnyolódnia, „il faut que Monsieur l'Abbé acheve: Car je voy bien où il eu veut venir, et jamais sujet ne fut plus à propos.” *I. m.* 26. Mikes a további beszélgetések végén is él hasonló egyéni szerkesztési megoldással.

zásokban, versben (Saint-Amant) és prózában időszerű erkölcskritika tárgyává válnak. Az irodalom előszeretettel foglalkozott a francia előkelők rest életmódja kapcsán különösen aktuális színezetű témával. Mikes olvasott, fordított is ilyen vallásos és világi moralista célzatú könyveket.⁴⁸

A restség betegei, balga emberek és esztelen szüzek

A másnap délelőtt újra összegyűlt társaság kiegészült Diánna sétakedvelő barátnőjével, Mme Nientilde márkinő személyével, aki Mikestől Mariánna (v. Máriánna) nevet nyert. Jellemzése frappáns: *ez a főasszony igen okos, de mód nélkül szerette a kártyát . . .*⁴⁹ Téliamon kötekedik a Páterrel, azért hozta el őt, hadd hallgassa ő is a *Catechismust*. Némi szerénykedés után kialakul a sokfelé ágazó beszélgetés, hiszen „a világiak tunya élete” számtalan példát kínál a restség „külső” megjelenéséről. Szóba kerül a lustaság, az alvás és az álom, a lanyha vallásosság, a haszontalan foglalatosság és a léha időpocsékolás, a munka kerülése, a hebehurgyaság válfajait megtestesítő szertelen viselkedése, szó van olyan közismert alakokról, mint a szerencsejátékosok, a hírhordozók, a szüntelen vízitbenjárók, a divatmajmolók, a csereberélők, a pennarágók s könyvfabrikálók, a szórakozott könyvmolyok, a szerelem bolondjai, a világi dolgokba keveredő egyháziak és társaik. A meggyőzés érdekében a Páter egyre sürűbben bocsátkozik hosszadalmas fejtegetésekbe és terjengős erkölcsprédikációkba. A népszerűségnek örvendő szalontémáról, az alvásról és álmatlanságról, az álomról és az ébredésről, az ásitásról, a szervezet rejtett működéséről összehordottak vegyülnek tudálékos műszavakkal operáló dilettáns magyarázatokkal. De végül is a restek húzzák a rövidebbet. A naplopók és éjszakázók élete ellenkezik a természetes életmóddal. A világ és a természet rendje szerint kell élni: *a nap pedig feljöttkor az egész természetet híja munkára, de főképpen az embert.*⁵⁰ A biológiai, természeti és társadalmi okok egyaránt alátámasztják ezt. Az égítést sugarai megvilágítják a délig ágyban heverő rest alakját: *mintha azt mondaná, hogy nem azért gyűjtják meg a fákyát, hogy a világánál aludjanak . . .*⁵¹ – idézi az erasmusi fordulatot. A kelletlen fölkelők és későn templomba járó dámák, a templomot színháznak néző lustálkodó világias hölgyek illetlen viselkedését festi le egy remek részlet: *De még a templomban is hogy töltik azt a fél órácskát? Úgy hogy másokat tekéngetnek, hogy őket is tekéngessék, de még ott is köntösököt, csipkéket szüntelen igazgatják, csinogatják. A reggelt tehát eképpen töltik el, de hát még ebéd után . . .*

Mínthogy a kiadós beszélgetés közben a társaság is eltöltötte a délelőttöt, *Angyélika félben hagyatván a Páterrel beszédét, mondá, hogy az ebéd utánra valót, ebéd utánra kell hagyni, mivel az étket feladták.* Ezt a megszakító mozzanatot a fordító iktatta közbe, mint az első napon. Alig kelnek föl az ebédőtől, a Páter folytatja, ahol abbahagyta. A délutánt a fönt említettek csak az udvarlásban, hivalkodó látogatásban, játéokban, emberszólabban, sétálásban töltik.⁵² Az ilyenek hasonlóak a bibliai balga szüzekhez, *akiknek esztelenségek leginkább restségeiben állott . . .* Ezek képtelenek valami hasznosat cselekedni; lám ő is hiába jár ide azért a „bizonyos levélért”, amelyet az asszony elmulaszt meg-

⁴⁸ Vö. Ch. GOBINET, *Instruction de la jeunesse . . . – Az Ifjak Kalauza . . .* Harmadik könyv 7. Rész. *ÖM IV*, 162–165; F.-Aimé POUGET, *Catechisme de Montpellier . . . – Catechismus Formájára való közönséges Oktatások . . .* Második könyv II. Rész 7. Art. *A restségről.* *ÖM V* (sajtó alatt).

⁴⁹ „ . . . est une Dame d'esprit, mais passionnée pour le jeu;” *i. m.* 27; a francia jelzős szerkezet igei fordítása.

⁵⁰ „et le Soleil quand il se leve rappelle à l'action toute la nature, et particulièrement l'homme.” *I. m.* 61.

⁵¹ „Il semble vous dire que l'on n'allume pas un flambeau pour dormir à sa lumière.” A kiadásban a margón: „Ex Erasm. coll. diluc.” *I. m.* 62.

⁵² A franciában még vacsorák, komédiák, bálók, „pour ne rien dire de plus criminel.” *I. m.* 65. Mikes megismerte az ilyen udvari és városi életformát, amikor az inkognitóban élő fejedelem társaságában Versailles-ban és Párizsban volt Rákóczi legszűkebb kíséretében. Szathmári Király Ádám naplójában, Rákóczi Vallomásai 2. könyvében ír erről. *Mikes ÖM I*, 419.

keresni. Hiába, a restség a jó erkölccsel nem igen alkuszik, céloz Diánna hanyag magatartására. Angyélika és Mariánna helyeslése, Télámon ellenvetése közben rámutat a restség, a kapkodás és hirtelenkedés összefüggésére, csak a restek *sápolódnak szüntelen, oh' micsoda siető dolgom vagyok, el kell mennem, oh' Istenem mikor érhetem végit, engem várnak . . .*⁵³ – csupa zűrzavar az ilyenek élete, mert mindent ímmel-ámmal, hebehurgyán cselekednek; tetteiket nem az akarat és az okosság irányítja. Mert *amint egy filozófus mondja, hogy az eszesség a jelen való dolgokat elrendeli, a jövőndöbelleket előre ellátja, és megemlékezik a múltakról, ő is igazgatja az elmét és a tanácsot.* A Seneca-idézet⁵⁴ alkalom a rosszul elvégzett munka és a *sok beszédű emberek* és fecsegők, minden gáncsot keresők elmarasztalására. Angyélika segít a Páternek a felsorolásban, ilyenek az utcán és a házban nagy sietséggel közlekedők, *kik mindenkor olyan sebességgel járnak, mintha mindenkor űznék őket . . .* Télámon ismer egyet a házban, *igen jó szolgáló, de rettenetes szesz;* a szeleburdi „Esvent” a fordításban Ilona néven jelenik meg.⁵⁵ A folyton jövők s menők, a „szorgos” tétlének is közéjük tartoznak. A „semmittevő” Télámon a mesterembereket („les ouvriers”) is hajlandó volna hozzájuk keverni, mondván, űzhetnének egyszerre többféle mesterséget is. A Páter védelmébe veszi őket, csak akkor restek, *ha henyélők*, de nemigen akadnak ilyenek a dolgososk között. Angyélika hallotta valakitől, *aki is volt idegen országokban, hogy kivált Törökországban a közönséges, hogy mesterember egy házat egészen felépt . . .* Az exotikus tapasztalatszerzés török földön, természetesen Mikes beleszövése.

A restség megnyilvánulásait feltáró beszélgetésben a Páter szokimondó erkölcsbírónak bizonyul. A természet szegényére van az olyan férfi vagy asszony, aki *szüntelen való tunyaságban tölti életét . . .*, s a bibliai passzust idézi, *hogy az ember úgy teremtett a munkára, valamint a madár a repülésre.*⁵⁶ Az „irtóztató restség” a társadalmi együttlés szemszögéből elfogadhatatlan: *Nem tudom, hogy engedheti meg az olyanoknak lelkeküsméreti, hogy olyan kenyeret egyenek, amelyért annyit izzadtak mások, és hogy fordíthatják a magok szükségekre a mások munkáját, holott ők ahhoz semmi munkát nem tesznek . . .*⁵⁷ Ha tudnák, milyen ítélettel vannak a bölcsek a restség iránt, például Szókratész.⁵⁸ Mások viszont kitűnnek a haszontalan időöltésben, a szerencsejátékban, amiben különösen a „kártyás” Mariánna érdekelt. Akit a játékszenvedély elragad, csak nyereségre céloz, miközben eladósodik, fűnekfának tartozik, mindene zálogba kerül, míg családját a tönk szélére juttatja. A nyereszkesedési vágy nem annyira a „közönséges rendet” („les petites gens”) jellemzi, *inkább illeti a gazdagokat, mintsem a szegényeket.* Eltékozolt vagyon, leromlott birtok, elrontott élet: *Ilyen a vége a játékosoknak . . .* – a társadalmi, családi, erkölcsi következmények egyaránt kiábrándítóak. De idővel bajba sodródnak a „játéknézők” maguk is, belőlük verbuválódnak a házaknál lebzselők, a híreken és újságokon kapók, hírhozók és hírférdítők, beteglátogatók, hozományvadászok. Az egyik olyan rest, mint a másik, *mint aki házról házra hordozza haszontalan ábrázatját.*⁵⁹ Mindebből kitelne a nagybőjti prédikációra való „matéria”, közli Angyélika a Páterrel.

Közben ismét feltűnik egy sajátos mikesi mozzanat a hírhozás és hírférdítés kapcsán. *Példának okáért, hát a'honnét vagyon, hogy ma érkezzék valaki ide, és beszélje elé, hogy mint vette meg a török Fejérvárt . . .* Ahányan hallották, annyiféleképpen adják tovább, s az a hír kézről kézre mevévén,

⁵³ „L'ay haste: Laissez-moy aller, mon Dieu ie n'auray iamais achevé, quelle heure est-il? on m'attendra, le coche sera parti, etc.” *I. m. 72.*

⁵⁴ A kiadásban utalás is: „Senec. sive Auctor lib. IV. virtutum.” *I. m. 75.*

⁵⁵ „Esvent . . . une femme de charge, fort bonne enfant, mais brouillonne, vive, et turbulante s'il en fut jamais.” *I. m. 83.*

⁵⁶ „Que l'homme est naturellement fait pour le travail, comme l'oiseau pour voler.” *I. m. 103.*

⁵⁷ „Je vous avoüe qu'il n'y a rien de plus monstrueux que cette paresse: et ie ne sçais comment ces personnes ne font pas scrupule de manger du pain qui couste tant de sueur aux autres, et de se servir du travail et de la peine de toute la société civile pour tous leurs besoins, sans y rien contribuer . . .” *I. m. 103–104.*

⁵⁸ A kiadás Cicero lib. 2. de nat. deor. „az istenek természetéről” szóló művére hivatkozva idézi; Szókratész mellett hivatkozik még Xenophónra is. „Xenoph. memor. 5.” *I. m. 104.*

⁵⁹ „il n'y a presque point de faineantise pareille à celle d'un homme, ou d'une femme, qui porte de maison en maison un visage inutile . . .” *I. m. 131.*

a végén azt híresztelik, hogy nem *Fejérvárt* vették meg, hanem *Földvárt*. A fordító hazai történeti eseményt helyettesít a francia példa helyébe,⁶⁰ talán éppen az osztrák–török háború idejéből (1739).

A könyveket ritkán forgató Télámon rosszmaájú kérdése új irányba tereli a mindentudó erkölcsoktató érvelését. *Azt kértem Páter uram, hogy mit mond kegyelmed az olyanok felől, akik minden dolgokat elhagyják az olvasásért? A moralista irodalom sokat emlegetett témája kerül ezzel szóba a tanulás, művelődés, szórakozás, a jó és rossz könyvek olvasásának erkölcsi megítélése, a dilettáns „könyvcsinálók” és ízlésrontó pennarágók kritikája, illetve a talentummal megáldott auktorok dicsérete. Itélje el kegyelmed, micsoda tudatlanság nem volna a világon, hogyha könyvek nem volnának? Azért is mondhatni, hogy a könyv lelke az elmének . . . Nem szóllok azokról a nagy elmékről, kik ékességei voltanak a világnak és az anyaszentegyháznak . . .*⁶¹ E sorokhoz íme a szembeállítás: *De az olyanok, kik ujjokat, pennájokat harapják, midőn valamely fabulákat, haszontalan históriákat csinálnak, amelyek nem egyébbe valók, hanem hogy az időt vesztegessék, az olyanok vétkesek, mind a magok restségekért, mind amelyeket okoznak másoknak.*⁶² A jó könyvek olvasását ajánlja, ami nemcsak hasznos időtöltés, hanem lelki haszonnal is jár.⁶³

S miközben Angyélika dicséri a Páter észjárását, aki Télámon közbeszólásaira a felebaráti szeretettől kezd éppen beszélni, Diánna is megszólal ágyából, s mire a Páter újra belelendülne, Angyélika az ajtón kopogótól a vacsora idejéről értesül; erre a dáma berekeszti a „beszédet”. *Diánna megmarasztván Máriánnát, együtt vacsorálnak.* De kéri a Páttert a holnapi folytatásra.⁶⁴

A jó erkölcsnek útja munkával jár . . .

A restség belső és külső jegyeinek a mindennapi életből merített gyakorlatias példáival történt érzékelte után egy már eddig is hangoztatott elv: a munka társadalmi jellege és erkölcsileg kötelező volta kerül megfogalmazásra. A harmadik napi beszélgetés módot ad általános érvényű elvek rögzítésére. Ezeket a teocentrikus világnézet, az isteni és természeti törvények alapján a Páter fogalmazza meg. A teremtő rendelése és alkotása szerint minden mozgásban van; a restség, a rest sem dacolhat a mozgó világ urának akaratával. *Az ég, a föld, a tenger, a fák, a füvek és az állatok, mindezek szüntelen mozgásban vannak. Ez így lévén, meg kellene szégyenletében halni a restnek, látván, hogy . . . csak ő marad egyedül veszteg haszontalanul . . .*⁶⁵ A világmindenség mozgása és a mozdulatlan rest hatásos szembeállítás a bibliai elemmel párosul; *aki nem akar dolgozni, annak nem kell enni adni . . .* – idézi Szent Pál szavait. De Télámon másképpen gondolkodik; hogy kívánhatja a Páter, *hogy a főrenden lévők úgy dol-*

⁶⁰ „la nouvelle de la prise de l’Isle . . . que le Roy a pris Anvers au lieu de l’Isle . . .” *I. m.* 128–129. Belgrád – Fejérvár megvételéről a levélíró maga is beszámolt. 151. lev. 1739. *ÖM I*, 242.

⁶¹ Az itt összevont s részben elmaradt sorokhoz a kiadásban Seneca-idézet és Iustus Lipsius utalás is volt. „Just. Lips. Monit. et Ex. Pol. lib. I. cap. 8.” *I. m.* 140.

⁶² „Mais de se mordre les ongles, comme vous dites, et de manger ses gans pour empoisonner le monde de Livres inutiles, de Fables, et de Romans, qui ne servent qu’à allumer des passions criminelles dans l’ame; qui ne servent qu’à corrompre l’esprit au lieu de l’instruire; qui ne servent enfin qu’à faire perdre le temps . . .” A fordító enyhített a francia fogalmazáson, amelyhez margó is járul: „Dangereux effets des mauvais Livres, inutilité de ceux que l’on ne fait que par vanité.” *I. m.* 142. A rossz könyvek tilalmára vö. *Mikes ÖM II*, 956; *III*, 1056; *IV*, 743–745; *V*, 2. könyv.

⁶³ A könyvek után Mikes elhagyott egy kb. 50 nyomtatott lapnyi polémikus szöveget a francia nyelvről, nyelvtani, retorikai kérdésekről; a Páter itt a „Saverin Legislateur de la Langue”-nak vélt Vaugelas nézeteit visszhangzó idézett munkákkal szemben Pascal helyesnek tartott gondolataira hivatkozik. *I. m.* 142–195.

⁶⁴ A franciában Angélique a kopogtató Potacry, az asszony orvosa jövetelét közli, mire a dáma elbocsátja a társaságot, a márkinéval együtt kérve a Páttert a holnapi folytatásra. *I. m.* 201.

⁶⁵ „un paresseux ne doit-il pas mourir de honte de se voir au milieu de toutes ces choses qui sont en un mouvement perpetuel, qui vont et viennent sans cesse, et d’estre luy seul immobile, inutile, et comme perclus de tous ses membres.” *I. m.* 203–204.

gozzanak, mint a napszamosok? Nem ilyen szándékkal mondta, hangzik a válasz, *hanem azt akarnám, hogy a restséget ne fedeznék el azzal a főrendi titulussal. Mintha a főrendiség szabadságot adna a henyélésre, holott még azért kellene leginkább munkálodni, holott az uraságban való létel mind több okot, mind több módot ad arra. S hiába vonakodik Télámon, a Páter nem tágit. A jó erkölcsnek útja munkával jár . . .* – hangzik a Szent Bernát és Szent Tamás moralista ítéletével fűszerezett főrangúakkal szembeni álláspont.

A főrendiség erkölcskritikája kiterjed a kényes dámákra is, amiben Angyélika – Diánna életmódjára célozgató csevegése – segítségére van az asszonyi dolgokban kevésbé jártas Páternek. A lusta nagyúri dámák *valamint a kőbáványok*⁶⁶ ülnek mozdulatlanul, miközben körülöttük zajlik az élet: órákig öltöztetik őket, s az asztalnál szinte elvárják, *hogy a szájokban tegyék a falatot*. Húsz lépésnyire is hintóval mennek a templomba. Cselédeivel mindenkor elégedetlen, üzi-hajtja őket: *mít járkálsz itt Fudáza, a gyomrom emésztését megháborítod . . . Ilona add ide . . . Panna állj a hátam megé, és tartsad a fejemet . . . oh' Erzsok . . .*⁶⁷ Este vetkőztetik, le kell fektetni, s amikor mozdulatlan testét s tagjait ágyba helyezik, az egész ceremónia úgy fest, mint egy temetés. Az anekdotikus részletekkel tarkított beszélgetésbe irodalmi elemek, ügyes-bajos házi dolgok vegyülnek; perlekedők, semmittevő úri asszonyok és a „munka-ebéden” elalvó úri emberek a munka megcsúfolói. A beszélgetésbe Angyélika verses irodalmi elemet vegyít: *egynehány vers jutott eszemben egy bizonyos restről, lehetetlen hogy el ne mondjam*.⁶⁸ A tízoros nyolc szótagos verset Mikes ismert „versgyaluló” mesterséggel készítette; talán Mátyás három lustájára gondolva ültette át az ötsoros francia versikét, amelynek lusta hőse, Colin.

Mátyásnak nincs egyéb dolga . . .

„Colin pour tout mestier, ronfle, baille et, s'alonge . . .” Angyélika és Mariánna egyaránt serénykednek a Páter igazát alátámasztó epizódok előadásában. Estefelé éppen ő tartja szóval a társaságot . . . *Itt a vacsorának ideje lévén, a beszélgetést is félbehagyák. Ez Mikes lezáró fordulata.*⁶⁹

Immár elég tapasztalat gyűlt össze ahhoz, hogy egy napot annak keresésére szánjanak: *Hogy miképpen lehessen a restséget elhagyni.*⁷⁰ S amíg az előzőkben a restség egyik legjobb orvosságáról, a munkáról mint isteni rendelésű természeti, emberi, társadalmi kötelességről volt szó, a negyedik napi beszélgetésben mindezt megerősítve, a valláserkölcsi követelmény lép előtérbe. Ezt már az elején jelzi a példabeszédekből idéző Angyélika, aki bölcs Salamon mondását ajánlja az érdeklődést tanúsító Télámon figyelmébe: *eredj oh' rest a hangyához, vizsgálj meg annak cselekedetét . . .* Tőle a Páter veszi át a szót, s abból kiindulva, *hogy a restség a magunkhoz való szeretetnek leánya*, legyőzése erkölcsi kötelesség. Halogatás és hirtelenkedés nélkül, az értelem („la prudence”) szerint, okosan kell jót és hasznosat cselekedni. Démoszthenészt, a görög klasszikus kori ékesszólás mesterét is megszólaltatja: *az időre igen kell vigyázni . . .* A nyomaték kedvéért, a *restes lassúságtól*⁷¹ származó visel-

⁶⁶ „des Idoles . . . nos Statués” *i. m.* 207. Mikes humoros szóalkotással „csont képeink”-nek is mondja őket.

⁶⁷ „Arrestez-vous, du Perche, vous empechez ma digestion . . . Pigremont, venez me faire des deux mentos . . . Mets-toy derriere moy, la Vitesse, soutiens-moy la teste . . . Ho, l'Epine . . .” *I. m.* 210–212.

⁶⁸ „Cela me fait souvenir, reprit Angelique, d'une Paresse tres-bien peinte, et qui vient fort à propos ici.” A kiadás margóján: Tristan l'Hermite. *I. m.* 209. A gáláns költő, François l'Hermite, sieur Du Solier, dit Tristan l'Hermite (1601–1655), nevével Mikes már találkozott a *Mulatságos napok* fordításakor is. *ÖM III*, 981, vö. hozzá *IV*, 744; DÉZSI, *i. m.* 9.

⁶⁹ Courtin szövegében újra kopogás; Angélique tudatja, hogy egy „Gentil-homme” érkezett. Mme Philargie elvonul a hölgyekkel „cabinet”-jébe, mondván „nous ne serons qu'un moment”. S utána még aznap folytatódik a beszélgetés.

⁷⁰ „Préceptes généraux contre la Paresse.” Az 1677-es kiadásban a lapszámozás újakezdve, *i. m.* 3. Az 1678-as kiadásban folytatólag, 297.

⁷¹ „cette lenteur paresseuse”; Tacitushoz utalás is: Tacit. 3 Hist. (Historiarum libri III.) *i. m.* 10.

kedést a római történetíróval, Tacitus szavaival ítéli el: *A hejában való halogatásban töltjük az időt, mely szükséges a munkára, és a munkára való időt a beszédben töltjük.* Az antik auktorok után a Páter a keresztényi tanításra hivatkozva int a jó cselekedetre és önzetlenségre. Téliámon egyre biztatja a prédikálásra hajlamos Pátert, most beszéljen, mert *nincsen mindenkor időm arra, hogy a predikációra elmehessek.* Magyarázza meg neki a *hitnek, reménységnek és szeretetnek cselekedetét*, mert sohasem tudta, hogy micsoda cselekedetek ezek. A Páter kapott a profán kérésen, amely a három jó erkölcs („Spes, Fides, Charitas”⁷² – „Foy, Esperance, Charité”) egybefoglalása révén az *egész vallást* érinti, s belemelegszik az oktatásba. A rest önző, az önzés pedig kiöli az emberek szívéből a felebaráti szeretetet. Sem a vallás, sem a szeretet nem lehet „henyélő”, a belső lelki életről az ember külső cselekedetei tesznek tanúságot; a szeretet bizonyosága a jó cselekedet. Az eleinte közbeszólásokkal megtűzdelt, látszólag dialogizált szöveg fokozatosan monológgá alakul. A Páter érzi, hogy kissé belemerült a szónoklásba, „röviden” akar végezni: *szóval, hogy elvégezzem beszédemet, amely felettébb is hosszú volt, csak azt mondom...*⁷³ Aztán Téliámon jóakarató kérdésére újra visszatér a társadalmi szempontokra a keresztényi életmód kialakításában. Akármilyen állapotban legyünk, *senki e világon ment nem lehet valamely dologtól, és hogy az Isten megkívánja tőlünk a mi rendünkhöz illendő dolgot.* Születhetett valaki *nagynak* vagy *szegénynek*, lehet *közönséges* minden lévő,⁷⁴ egyaránt vonatkozhat rá a bibliai kérdés: *meddig fogsz alunni oh' rest? mikor fogsz felébredni álmodból...* Angyélika közbeszólására az oktatás teljessé válik, *mert az ilyen közönségesen való leckék... az asszonyokat úgy tekintik, valamint a férfiakot.* Ám ezzel még nincs vége, mivel a Páter most az asszonyok dolgáról kezd értekezni: *Először...* – de a mérték betelt, valaki kopog az ajtón, a márkiné egyik lakája jött asszonyáért. Mariánna elbúcsúzik a holnapi találkozás reményében.

*Jó szívvel elvárom, mondá Diánna.
Eljövök tehát, mondá Máriánna.*

A mikesi egyszerűséggel és kedvességgel színezett befejező mozzanattal távoznak a társalgás színhelyéről.⁷⁵

Minden gonoszságnak gyökere a pénz szerelme...

Az utolsó két napi beszélgetés egy nagyobb gyakorlatias témakörnek két elkülönülő részét öleli föl: *a cselédes gazdák s gazdasszonyok* kötelességeit, különös tekintettel a gyermeknevelésre, illetve a pénzzel kapcsolatos családi és ház körüli gondokra. Ismét a szokásos jelenet, a még ágyban „gyengélkedő” Diánna körül helyet foglal az egymást köszöntő társaság. Angyélika görög mitológiai példázattal idézi föl *azt a csuda állatot, aki* szüntelen ostromol minket. Az asszonyokat különösképpen ostromló restség legyőzőjére vár. *Erről jut eszembe az Andromédes históriája...* – a tengerpartjü közsziklához láncolt szép királyleányt, Andromédát a sárkánytól megszabadító vitéz Perseus hősi cselekedete.⁷⁶ A nemes feladat most a Páterre vár, aki fáradhatatlan az ősi ellenség, a restség elleni harcban. Téliámon megrökönyödésére a nagyúri dámákat kezdi hibáztatni, hogy dajkaságra adják gyermeküket. A természet szerint kell élni. *Nincsen olyan állat, aki ne táplálná az ő kisedetét...* Az anyai kötelességek elmulasztása az *úri asszonyok* restségéből fakad, a dajkák mulasztásai miatt pedig károsodik a kisgyermek egészsége. Az előkelő dámák szegénylik gyermeküket a társaságban, mert félnek, hogy „vé-

⁷² A hit, remény, szeretet katekizmusi oktatás jegyében írt fejtegetések kapcsán emlékeztetünk Mikes kolozsvári diákkori üdvözlő levélformájú barokk allegóriával, „Spes, Fides, Charitas” díszített kéziratára. *ÓMI*, 810–811.

⁷³ „Enfin pour raccourcir encore davantage cette Doctrine, sur laquelle je n'ay peut-estre esté déja que trop long...” *I. m.* 28.

⁷⁴ „riche... grands... pauvre... homme de mediocre condition...” *I. m.* 29–30.

⁷⁵ Ez a befejezés csupán árnyalatokban különbözik a kissé összevont, mindenkit megszólaltató francia szövegtől. *I. m.* 32–33.

⁷⁶ „... ce monstre si terrible qui incessamment nous assiege... Il me souvient à ce sujet de la Fable d'Andromede...” *I. m.* 34.

nebeknek" tartják őket. De mily nagy szeretettel vannak a kényesen nevelt *kis kutyájokhoz, akinek különös gondviselője és asztala van* . . . – s ha el találna veszni, vagy megdöglik, *oh! akkor az aszszony megvigasztalhatatlan*. A lelkiismeretlen anyák viselkedése erkölcsi ítéletre ragadtatja a Pátert: *Oh! utálatos restség, aki felfordítod a természetnek törvényét* . . .⁷⁷ – az isteni törvényt is megsérti; a Páter egy szentpáli passzussal az intelmet az atyákra is kiterjeszti. Szemléltetően fejezi ki feladatukat: „*amikor még az ág gyenge, hogy úgy mondjam, addig kell meghajtani* . . .”⁷⁸

De erről csak a fordító által közbeiktatott ebédszünet után esik szó. A szülőknek erkölcsös, vallásos, „emberséges embert” („honneste homme”) kell gyermekükből nevelni, hogy ne csak „a maguk hasznát” keressék. A nevelés kihát az ember egész életére. *Mit mondjak? Ugyan attól is származik egy országnak boldogsága vagy romlása* . . .⁷⁹ A nevelés kapcsán ettől kezdve többször hivatkozik Xenophónra, a késő klasszikus kori görög történetíróra. Társadalmi összehasonlítást tesz, amikor a *finnyás-ságra* szoktatott *zablódó és kényes*, válogató beteges úri csemetékkel szembeállítja az „alacsony rendűeket”. *Noha nem látom, hogy a parasztembernek gyermeke, akit nem kényeztetnek, hogy azért betegebb legyen, sőt még azok körévek, izmosok, vídámok*. A rendetlen „zablódó” táplálkozás lerontja a testet, ami a szellem megromlását eredményezi: *ha Aristotelesnek akarunk hinni, eloltja az elmének frissességét, valamint a kevés tűz megfojtódik a sok fa alatt*.⁸⁰ A nevelés a gyermek értelmi, szellemi fejlődését szolgálja; a jó vagy rossz példa hat a gyermeki lélekre, az oktatás, érzelem s hajlam egyaránt fontos a lelki és testi nevelésben. A betűvetéstől kezdve mindent a gyermek értelmi képességéhez kell mérni; hasznos tárgyakat, nyelveket tanuljanak. A leányok nevelése kiegészül a szabásvarrás, rajzolás, csipkekötés tanulásával, s mindazzal, amit Angyélika életéről és neveltetéséről elbeszél. A „verőfényen” futkosás, a játék, mulatság is gyermeki időtöltés, a nagyobbaknak némelykor a tánc is megengedhető. A kisleány az anya kezén marad, de a fiúgyermeket, a *kis csemetét*, az atyja gondjára kell bízni. Modern nevelési alapelv, hogy *jól meg kell üsmérni a gyermek természetét és hajlandóságát*.⁸¹ s a nevelőnek is tudnia kell követni „a természetnek hajlandóságát”. Így jobban meg lehet ítélni, hogy milyen pályára alkalmas. Az otthoni és iskolai nevelés, illetve tanulás eredményeképpen egy becsületes, egyenes, jó hitű, igazságos ifjú áll majd előttünk, akivel azt is megtanultatták, *hogy hejában ne hordozza a nagy titlust. Egyszóval a jó erkölcs által lehet valaki emberséges ember*. Csak fegyelmezett, edzett ember képes hivatásának eleget tenni. *Sokrátes azt mondja, hogy aki másnak parancsol, annak szükséges hogy tudja szenvedni az éhséget, szomjúságot, hideget, meleget, másként hivatalját jól végben nem viszi*.

A tanuláshoz van még egy gyakorlati oldala, kézi foglalatosságok elsajátítása. Angyélika szerint így sokféle dolgot ő maga is megcsinálhat, amit különben szolgálja vagy valamely mesterember vinne végbe. Azt hallotta, hogy *más idegen országban a nagy urak, sőt még a fejedelmek is tanulnak valamely mesteriséget*. A munka itt a főrangúak szórakoztató, unaloműző időtöltéseként jelenik meg. A folytatásban egy mikesi élmény is megfogalmazódik. *Én esztergában csinált szép munkáit láttam egy nagy fejdelemnek*.⁸² Az említett „mesterségek” közé tartozott a rajzolás, festegetés, kertészkedés, építgetés, barkácsolás, bútoresztergálás, tehát testi fáradsággal járó fizikai munka is. A hasznos foglalatosságok egyébként a női neveléshez is hozzátartoztak. Angyélika elárulta, hogy nemcsak ezekhez ért, hanem

⁷⁷ „Abominable paresse, qui renverse les loix de la nature!” *I. m.* 46.

⁷⁸ „cest lors que la plante est tendre, pour me servir de la comparaison ordinaire mais iuste, qu'il faut la redresser . . .” *I. m.* 51. A levélíró hasonló szólása: „már a nádszál kezd vastagodni, és nehezebben hajol . . .” 82. lev. *ÖM I*, 150.

⁷⁹ „Que dis-je? c'est de là mesme d'où vient le bon-heur, et le mal-heure des Estats . . .” *I. m.* 52. A levélíró hasonlóképpen: „egy országnak boldogsága az ifiakot való jó neveltetésekből áll.” 62. lev. 1725. *ÖM I*, 106.

⁸⁰ „comme si on étouffoit un petit feu en jettant dessus trop de bois.” *I. m.* 40. Hasonló formában előfordult már *ÖM IV*, 736.

⁸¹ „. . . de suivre le penchant de la nature . . .” *I. m.* 84.

⁸² „J'ay veu des ouvrages d'yvoire faits au tour par un Prince, qui étoient des chefs-d'oeuvres.” *I. m.* 98. A fordító itt Rákóczira gondol, akinek „esztergában” készült munkáiról *Leveleiben* írt. 88. lev. 1728. *ÖM I*, 161, 630.

a zenéhez is. *Egy keveset a képiráshoz is tudok.*⁸³ Korán elhunyt anyjának azért is köszönettel tartozik, mert mindenkor rajta volt a szeme, és *soha hejában heverni nem hagyott* . . .⁸⁴ A szülők s nevelők által elültetett magot öntözni kell, s a szüntelen tanulás megérleli gyümölcsét; a gyermekek gazdagok lesznek jó erkölcsben. Erről szól a bibliai bölcs, meg a pogány hét bölcsök egyike, *valamint Solon mondotta: A halálhoz futok, s' szüntelen tanulok.* Jóllehet a Páteron volt a beszéd sora, megélenkült az eszmecsere, aminek ezúttal Mariánna vetett véget, aki ezután Télámon kíséretében távozott.⁸⁵

A *cselédes gazdákról* folytatódó beszélgetés vége az utolsó napra maradt. Az erkölcsi lecke gondolati fonala: a család és a családfő gondoskodása, a belső békesség megőrzése, a házi rendtartás. Mindenki rendjének megfelelően keresse javai gyarapításának eszközeit és járja gazdagodásának „törvényes” útját. A ház asszonyára is nagy feladatok várnak, ezért a férjnek mindjárt a házasság után oktatnia kell feleségét a háztartásra. A megkeresett pénz helyes elosztására neki kell ügyelnie, családjáról s cselédeiről rendéhez és a keresztényi erkölcshez méltóan gondoskodnia. Az *emberséges emberek* és *emberséges asszonyok* tevékenysége megfelelő társadalmi keretet nyújt követendő elvek és gyakorlati tanácsok elmondására, erkölcskritikai észrevételekre.

A hatodik napi beszélgetés elején a Páter a lelki és anyagi javak közti különbségtételre int; a gyermekáldás és a gyermeknevelés a szülők legfőbb hivatalja, *és ez olyan nagy dolog, hogy jobb volna háznak fenékkal felfordulni, mintsem azt elmulatni.* különösen az ifjú asszonyi állatokat figyelmezteti Szent Pál szavaival erkölcsi kötelezettségeikre. A délelőtti párbeszéd ellentmondó nézetek hangoztatásával kezdődik. Télámon nem tartja *főasszonyokhoz* („aux dames de qualité”) és *főrenden lévőkhöz* illőnek a házi gondviseléssel és rendtartással járó gondokat. A Páter ismét elemében van, ahogy cáfolatába fog. Nincs Isten áldása a henylő és tunya atyák és anyák családján; a sok jószág elvész, s utódaiknak *csak a haszontalan úr név marad a nyakokon.*⁸⁶ A megrontó restséget el kell úzni, s meg kell találni a házi kormányzás helyes módját. *Egy ház népe tehát olyan, mint egy kis ország, ahol a nép ott is különbféle renden van . . .*⁸⁷ Mindegyiket foglalkoztatni, dolgoztatni, segíteni kell. A természetnek törvénye nem engedi, hogy egyik ember szükségben hagyja a másikat; *az Isten törvénye* pedig azt parancsolja, hogy a gazdagoknak a szegényeket részesíteni kell javaikban. S amint egy fejedelemnek is arra kell törekednie, hogy népe békességben és egyezségben éljen, a *cselédes gazdának* is meg kell teremtenie háza belső békességét; ne legyen megoszlás, irigység, veszekedés, ellenségeskedés, *szóhordások, a sok temonda.*⁸⁸ A személyes gondviselés a jó rendet, *fenyítéket és a jó erkölcsöt* fenntartja, *mondja Socrates;* s egy xenophóni citátumot folytatva, hozzáfűzi: *a példabeszéd szerént, a gazda szeme hízalja a lovat.*⁸⁹ Télámon nem hisz a Páter ideális családrajának. *Látom . . . hogy kegyelmed olyan respublicát akarna felállítani, valamint Plátó. De hol fogja kegyelmed találni azokat az engedelmeseket, csendeseket?*⁹⁰ A görög filozófia klasszikus államelméleti munkájára történt hivatkozást *egy filozófus* (Xenophón) gondolata egészíti ki. A továbbiakban ő lesz az író elsőrendű forrása; a Páter szerint is példának veheti mindenki, *főképpen egy nemes ember.*⁹¹ Télámon fölbeszakítja: *Ihon*

⁸³ „Je sais aussi un peu peindre en miniature pour me divertir, et voila le portrait de Madame, montrant celuy Philargie, qui est de ma façon.” Megfestette Diánna miniatűr arcképét, amely a „ruelle” falán díszleg, s Mme Nientilde meg is dicséri ügyességét. *I. m.* 109.

⁸⁴ „. . . de ne me laisser jamais sans rien faire.” *I. m.* 110.

⁸⁵ A franciában megismétlődik az egyhangú kopogási jelenet, amire Mme Nientilde figyel föl, s újra Angélique az ajtónyitó. „Monsieur le Maistre” érdeklődik, hol terítsenek? Mme Philargie természetesen ágya mellé rendeli a terítéket. Kéri a szobalányt, s kéri Mme la Marquise-t, kísérje közben vendégeit egy kis kerti sétára. *I. m.* 122.

⁸⁶ „ne leur restant pour toutes choses que cette idole ou cette qualité . . .” *I. m.* 126.

⁸⁷ „Une maison est donc un petit Etat; et les sujets . . .” *I. m.* 130.

⁸⁸ Vö. erről másutt is: *ÖM I*, 423; *III*, 556–560, 1062–63; *IV*, 759–760.

⁸⁹ „selon le Proverbe, l'oeil du Maistre engraisse le cheval . . .” *I. m.* 136.

⁹⁰ „. . . vous nous faites icy une Republique de Platon: Et où trouver ces gens dociles, ces gens respectueux? Vous voulez donc fonder un Couvent?” *I. m.* 136.

⁹¹ „qui peut servir de modele à tous les honnestes gens, et particulièrement à des Gentils-hommes.” *I. m.* 143.

mondá . . . egy pogánynak imádsága.⁹² Mire a Páter kifejti, hogy pogány filozófustól is lehet jó erkölcsöt tanulni. De nem mulasztja el a bibliai passzusokra való hivatkozást sem.

Az okos és gondos, értelmes gazdálkodás kizárja a telhetetlen vagyonszerzést és a harácsolást: inkább legyünk a legnagyobb szegénységbe, mintsem törvénytelenül szerezzünk valamely jószágot, mivel az ilyen kereset átkot hozna a házhoz . . . Ez az erkölcsi intelem is társadalmi kritikái élű, ami csak erősödik a fősvény bírálatával. Tartsuk meg tehát tisztán szívünket és kezünket, és távozzunk el a fősvénységtől . . .⁹³ A fősvények szüntelen gyűjtenek, de akármely gazdagok, csak meghalnak, s fölhangzik a bibliai kérdés, hogy kié leszén amit gyűjtöttél?⁹⁴ A fősvény gazdagsága, a lélek elvesztése. A korabeli fősvénység ostorozása, a fősvény Molière által is megörökített típusának⁹⁵ kemény erkölcsi ítélete Szent Pál gazdagellenes megnyilatkozásával párosul: minden gonoszságnak gyökere a pénz szerelme . . .⁹⁶ Szorgalmas munkával is lehet javakat szerezni, csak nem kell mindenkor ülni, hanem munkálodni . . .

Egy emberséges asszony ne festékekkel pirosítsa magát; egészségesebb volna, ha maga is dolgozna, akkor az orcája friss piros pozsgás és jó színbe volna. A természetes szépség az igazán való szépség, nem a festékekkel való. A rendre, tisztaságra, csinos házi öltözködésre, egyszóval mindenre figyelő gazdasszonynak meg kell a házat cirkálni, valamint egy Commendánsnak a várat . . .⁹⁷ Az udvari, udvarházi életforma szabályainak betartásán úgy örködjön, „mint egy királyné”. Hittel vallja, hogy nincsen se szebb, se hasznosabb a világon a rendtartásnál . . .⁹⁸ Akinek nincs miből gazdálkodni, annak nincs szüksége rendtartásra; Angyélika magyarázza jelképesen:

A gazdag mikor tetszik ebédelhet.

*A szegény pediglen csak amikor lehet.*⁹⁹

Közben a társaság is megéhezik, s a lélegzetvételnymi szünetet jelző, francia szöveget beolvasztó fordítás is ebédidőt jelez.

Angyélika egy tiszteletes gazdasszony meglevenítőjeként vállalkozik képzeletbeli ezer tallér jövedelemből a példaszzerű gazdálkodásra. Ha túllépné a költséget, segít rajta, hát egykevése meghúzom a gyepőt, és rövidebbre fogom. Télámon sokallja a szegényeknek szánt alamizsnát, mire Angyélika szentírásai példával, a Páter pedig Szent Bernát és Chrysostomus intelmével válaszol. Kerülni kell az adósságot, mert az a gazdaság romlásához vezet. Azt gyakran hallottam egy okos és értelmes embertől, hogy az adósság úgy mégyen a házhoz, valamint a farkas a juhakolban . . .¹⁰⁰ A gazdaság tudománya távol áll a jószág lelketlen szeretetétől, és azt ne kívánjuk gyűjteni valamely rüt sobrák és fősvény hajlandósággal,¹⁰¹ amely igazságtalan volna . . . A szükséges, megfontolt költsékezés minden nyughatatlanság és sopánkodás nélkül mehet végbe. Meg kell tanulni jól vásárolni, másképpen nagy vakságba

⁹² „Voilà . . . une priere toute payenne.” *I. m.* 143.

⁹³ „Il faut donc se conserver le coeur et les mains nettes, et se retrancher d'autant plus soigneusement contre l'avarice, qui est un desir démesuré de bien . . .” *I. m.* 154.

⁹⁴ Szemléleti kérdés a levélfőrnál is: „ilyen a világ, és amit gyűjtöttél kié leszén?” 145. lev. 1738. *ÖM I*, 235, 714; vö. még *ÖM III*, 1052.

⁹⁵ *L'Avare*, 1668.

⁹⁶ „Car l'amour du bien est la racine de tous les maux, et . . .” *I. m.* 158.

⁹⁷ „Elle doit faire la ronde dans sa maison, comme un Gouverneur autour de sa place.” S ami elmaradt: „Elle y doit faire reveuë, ainsi qu'un General d'Armée fait de son Infanterie et de sa Cavalerie.” *I. m.* 165.

⁹⁸ „il n'y a donc rien dans le monde ni de plus beau, ni de plus utile que l'ordre.” *I. m.* 171. Ez a levélfő véleménye is. *ÖM I*, 57, 215, 491 (37. lev. 1720; 124. lev. 1737).

⁹⁹ „Le riche quand il vouloit: Le pauvre quand il l'avoit.” *I. m.* p. 173. Mikes *Leveleiben* más stíluszálással: „de a gazdag akkor eszik mikor akarja, és a szegény mikor kaphatja”. 160. lev. 1740. *ÖM I*, 252, 728.

¹⁰⁰ „car ainsi que l'ay oüy dire à un homme de bon sens; dès que les debtes entrent dans une maison, c'est le Loup qui entre dans la bergerie; ou pour la dire plus clairement . . .” *I. m.* 185.

¹⁰¹ „par une inclination avare et sordide”. *I. m.* 190.

vezeti a ház gondját. Időben kell gondoskodni a kézi munkáról, hogy a mesterember („l'ouvrier”) ne drágán végezze a sürgős munkát. Igaz, sok olyan nehezen teszi az erszényben a kezét, hogy elvesztegeti az időt, kárát vallja a halogatásnak. A vevő és a család eladó viszonyáról Lactantius Firmianustól hoz példát a Páter, de Chrysostomus és Szent Isidorus is az igazságos ár szakértőjének bizonyul. A mesterembereket időben meg kell fizetni; az igazság azt tartja, hogy aki későbbre fizet, kevesebbet ad.¹⁰² Mégis sokan halogatják, hogy kifizessék „ezeket a szegény embereket”.

Angyélika szerint a háziasszony valamely jó gondos asszonyt vegyen maga mellé; ez a gondviselő asszony az italt ne szeresse, álmos és rest ne légyen, a férfakkal való trécsélést ne kedvelje...¹⁰³ A cselédséggel szemben mindig humánusnak mutatkozott kiasszony ezúttal az uraságban elterjedt nézetet visszahozza, mert ha sokat adnak a cselédnek... még annál inkább zörgölődik. Téliamon szintén ismeri a mondást; mert amely lónak sok abrakot adnak, az elkapja az urát.¹⁰⁴ Az Angyélika által jóváhagyólag idézett spanyol példabeszéd értelme világos: ne adj eleendő kenyeret cselédidnek, és nem fognak tölled kérni sajtot. A mértékkel, takarékosan váltogatott étkek közé magyaros ételek keverednek: ma tehénhúst... holnap császármadárt... káposztát... borsót... ha sült vagyon, holnap kaszálév legyen... piacos kenyeret... egyenek. Mikes saját közmondással összegezi a silány áruk vásárlásának tanulságát: az olcsu húsnak hig a leve. Téliamon nem túlzottan elégedett a szerény pénzgazdálkodással, mire Angyélika azzal válaszol, hogy semmiből nem lehet valamit csinálni, hacsak a János pap országhiban nem megyünk, ami a levélíró Mikesnél is a lehetetlenség kifejezésére szolgált.¹⁰⁵ A nemesi udvarházi épületekről Xenophón nyomán szólva, az úri dámák szemére veti, hogy rangjukhoz méltatlannak tartják a konyhára járást vagy a pincébe menetelt. Igen féltik megszírozni szoknyájukat, és megszenyezni a pompás főasszonyi titulust.¹⁰⁶ El kell hagyni az ilyen finnyasságot; a ház urának s asszonyának jelenléte a jó háztartás biztosítója. Téliamon még mindig ellenkezik: Nekem úgy tetszik... hogy nem igen nagy ékesség egy főasszony kezében a guzsaly. Mire antik képek következnek Penelopé vásznáról, homéroszi részletekkel.¹⁰⁷ s újabb históriák Justus Lipsius példatárából.¹⁰⁸ A világi példák sora végül bibliai forráshoz vezet, mivel keresztény erkölcsi megalapozás szükséges a restség és a rossz szokások elűzését célzó dolgos életmód elfogadtatásához. Emberi s filozófusi tapasztalat: Igen drága dolog tehát az idő...¹⁰⁹

A Páter az egész társaság számára összegezi – a könyv címébe foglalt – tanulságot, elméjükbe s szívkükbe írja a restség elleni orvosság bevált receptjét. Téliamon a szívesen moralizáló Páttert utoljára arra figyelmezteti, hogy a munka mellett elfeledkezett a mulatságról. Olyannak kellene lenni annak, mint egy Misánthropus,¹¹⁰ aki tiltaná a tisztességes mulatságot, főképpen az asszonyoknak... – ha az értelem igazgatja, ez is megengedhető, hangzik a válasz.

¹⁰² „car une des maximes de l'équité estant, que qui paye plus tard paye moins...” *I. m.* 201

¹⁰³ „cette femme de charge... et moins encore aimer la conversation des hommes”. *I. m.* 205.

¹⁰⁴ „... un cheval à qui on donne trop d'avoine devient fougueux”. *I. m.* 205.

¹⁰⁵ 96. lev. 1731. *ÖM I*, 175, 646.

¹⁰⁶ „... et de gaster le titre auguste de Dames de qualité”. *I. m.* 217.

¹⁰⁷ „A la verité... ie ne trouverois pas une Dame de qualité trop bien parée d'une quenouille.” *I. m.* 226. – „... car quoy qu'il employe beaucoup de fables et d'allegorie dans ses Poèmes... quand il fait parler Hector et Andromaque sa femme. Hom. Illiad”. *I. m.* 227–228.

¹⁰⁸ *Monita et exempla politica*. Antwerpen 1606. Példázatok Augustus császárról és Izabella kasztíliai királynő és aragóniai Ferdinánd spanyol uralkodópárról. *I. m.* 229–230. Az utóbbiakról Mikes másutt is írt. *ÖM I*, 528–531; III, 599.

¹⁰⁹ „Le temps est donc une chose infiniment precieuse...” *I. m.* 241.

¹¹⁰ A Molière által megtestesített típus, Le Misanthrope, 1666. *I. m.* 249–251; az utolsó lapok összevonásával.

A beszélgetések, intelmek, érvelések, példák hatására sorra kezdenek „megtérni” a társaság többé-kevésbé érintett tagjai. Téliámon, *aki holmit kezdé érezni magában*, Diánna, aki mentegetőzve fogadkozik, s a „kártyás” Mariánna is a javulás útjára akar térni. A Páter is megnyugodhat, hogy végre kezéhez kaphatja a hiába keresett „leveleket”. *Eképpen lett vége a hat napig tartó beszélgetésnek.*¹¹¹ A végén Téliámon elnyeri Angyélika kezét, aki eszményi jegyesnek bizonyult. Igaz, hogy erről csak Mikes átdolgozása szól, hiszen francia forrása eltér a fordító önálló szövegalkításától. A kis társaság új életet kezd, sugallja *ennek a munkának befejezése*,¹¹² amelyet a fordító hálaadó fohásza zár be.

Courtin dialogizált értekező prózája, példázatok, históriák, novellisztikus epizódok, az életből vett hétköznapi események beleszövése alkalmas előadásmódja, s a „beszélgetés” műfaji kerete jó lehetőséget kínált a fordítónak levélíró énje szabadabb megnyilatkozására. Elsősorban nyelvi, stílusbeli megnyilvánulásokra, a társalgás fordulatainak, beszélt nyelvi elemeinek alkalmazására, inkább irodalmi leveleiben, mint fordításaiban megismert hajlékonyabb nyelvezetére, kötetlenebb, színesebb egyéni kifejezőmódjára gondolunk. Még nagyobb mértékben, mint azt másik szépirodalmi munkájában, a *Mulatságok napok* átdolgozásában érzékelhettük. A francia szöveg erre lehetőséget nyújtott, de az értekező jellegével járó s didaktikai célzatával párosult monologizálás helyenkénti hosszadalmassága akadályozza is benne.

Az a fordítói műhelymunka, amely több ezer sor, csaknem százötven nyomtatott lapnyi forrászöveg elhagyását eredményezte, a legtöbbit Mikes más fordításaihoz viszonyítva, azt tanúsítja, hogy a rodostói író tartósan küzdött a párbeszédes próza előadás egyensúlyának megtartására. A franciának megfelelő értekező, társalgó nyelvi fordulatok és udvarias nyelvi kifejezések mellett feltűnnek főleg a levélírótól ismert, Mikes szavazására jellemző előadásszöveg stílusfordulatok is. A személyesebb jellegű előadásszöveg írói lehetősége, a társalgó körbe tartozó személyek szerepébe kínálkozó beleélés adott-sága élénkséget visz Mikes fordításába. A párbeszédes forma elősegíti a rövidebb mondatok használatát, a többszörösen összetett francia mondat szerkezetek egyszerűsítését, bekezdések összevonását, szükség szerinti rövidítést. A társalgás látszatának megmentésére Mikes tolla éppen a Páter terjengőssé váló leckéit, tudálékos magyarázatait próbálja ritkítani, nyesegetni. Az értekező stílus kötetlenebb tónusú elbeszélő prózává oldása következtében a francia klasszikus hagyományokon alapuló „traité” – „értekezés” szerkezeti, műfaji s nyelvi formája a fordításban a széppróza előadáshoz került közelebb. Zágoni Mikes Kelemen szépirói törekvésének az is jellemzője, hogy a saját felfogásával rokon lényegi gondolati elemeket megőrizve, hűen átülteti, magyar olvasójára különös tekintettel alakítja a szöveget, elkeresztelti szereplőit, hazai vonatkozásokkal helyettesíti a franciákat. Az eredeti értekezésben összefoglalt négy beszélgetést hat napi társalgássá tágítja ki.

A francia szerző erkölcsi elveinek alátámasztására a biblia mellett szívesen folyamodik tekintélyes auktorokhoz. A latin s görög szentatyákra történt utalások a kéziratban is megtalálhatók. A jóval népszerűbb antik szerzők egy része a rövidítések és elhagyások következtében elmaradt, illetve a rájuk való hivatkozás hiányzik. A második napi beszélgetésből Seneca, Plautus, Boetius; a negyedikből Sallustius, Livius, Thuküidész; az ötödikből Esopus, Phaedrus, Plutarkhosz, Quintilianus, Anaxagoras. A kéziratban is idézett Homérosz, Arisztotelész, Szókratész, Platón, Démoszthenész, Szolón, Xenopón, görög és római auktorokkal együtt az utalások összességükben gazdag antik irodalmi olvasottságra vallanak. A kiadás modern szerzőkre is többször hivatkozik, akikre a kézirat nem utal, ilyenek Du Hamel, Erasmus, Vaugelas, Pascal, Grotius, Tristan l’Hermite. A fordító csak Justus Lipsiussal tett kivételt. Az utalásokat kedvelő francia szerzővel s az értekező módszerrel járó tudós apparátussal szemben, a szépiró Mikes az elnehezült szöveg könnyítésére gondolva, nem törekedett a forrástulások és idézetek maradéktalan megőrzésére.

¹¹¹ „Ainsi finirent ces entretiens, dont on a veu depuis des fruits merveilleux.” *I. m.* 257. De ebben az utolsó bekezdésben egészen másról van szó, mint Mikes kéziratában. Courtin első személyben arról beszél, hogy hitelesen igyekezett elmondani, amit ez a derék Abbé véghez vitt, hasznos és üdvös erkölcsi útmutatásaival együtt.

¹¹² „Conclusion de ce traité.” – „Effet des ces avis et conversion de ces paresseux.” *I. m.* 252.

A fordító önállóságát, alakító szerkesztő képességét, az átdolgozás moralista társadalomkritikai értékeit, eszmetörténeti összefüggéseit és világias szépirodalmi vonásait vagy nyelvi erényeit tekintve, Mikes kiadatlan munkája egyik legjobb műfordítói teljesítményeként értékelhető. E „magyar ritkaság” megjelenése adósságtörlesztés lehetne az író születése közelgő háromszázadik évfordulójára.

Lajos Hopp

OUVRAGE LITTÉRAIRE INÉDIT DE MIKES

Le manuscrit inédit et sans date de Mikes est l'adaptation littéraire de l'ouvrage de A. Courtin, paru à Paris en 1673, in-12° VIII-191 p., intitulé: *Traité de la paresse, ou l'Art de bien employer le temps, en forme d'entretiens*.

Le traducteur le note à la page de son manuscrit: traduit de langue étrangère en hongrois, dans un pays étranger. L'original français figure sur la liste de la bibliothèque de Rodosto du prince Rákóczi, donc vraisemblablement c'était une de ses lectures préférées de jeunesse.

Le traité instructif en forme d'entretiens avait subi dans sa traduction hongroise certaines modifications de genre. Ces changements prouvent l'ambition littéraire consciente de l'épistolier et traducteur à transformer un traité didactique, situé entre la prose littéraire et la prose morale, en un ouvrage de prose littéraire.

La structure, le genre, le langage bien élaborés depuis le classicisme français, le style traditionnel du traité, tout cela se transforme dans la traduction de Mikes en une prose caractéristique du baroque tardif hongrois. Sa naissance peut être située aux années 1730, mais la version finale pourtant peut être supposée comme ultérieure.

Le manuscrit de la traduction est rentré en Hongrie, à l'intérieur du legs littéraire de Turquie de Mikes, à la fin du XVIIIe siècle, mais la Bibliothèque Nationale l'avait seulement acquis à la fin du XIXe siècle.